

Hüseyn Cavidin “Azər” poeması antropoloji aspektdən

Şəhanə Əliyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: shahane89@gmail.com

Annotasiya. Antropoloji tədqiq metodu mətni insanı fəaliyyət sahəsinə daxil bütün istiqamətləri ilə – tarixi, mədəni, psixoloji, sosial yöndən araşdırır, insanın mühitə və mühitin insana olan təsiri-ni ön plana çıxarır. Forma və məzmununa görə orijinal bir mətn olan “Azər” poeması insan və onun mövcudiyyəti məsələsi, bəşər övladının düşdüyü ən müxtəlif situasiyalara fəlsəfi-didaktik yanaşmanı ortaya qoyur və antropoloji təhlilə meydan açır. Poemada insan davranışlarının mahiyyəti, ikili təbiətə malik olması, anlayışların mütləq yox, nisbi mahiyyət daşdığı ortaya çıxır. Məqalədə insanın cəmiyyətdə tutduğu mövqe, onun bir obraz kimi meydana çıxmasının ictimai-tarixi əsasları və müvafiq olaraq bu mətnin cəmiyyətin həyatında hansı dəyişikliklərə gətirib çıxartması antropoloji aspektdən təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: antropologiya, romantizm, mətn, antroposentrizm, Azər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.11.2022; qəbul edilib – 20.11.2022

Huseyn Javid’s poem “Azer” from the anthropological aspect

Shahane Aliyeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: shahane89@gmail.com

Abstract. The anthropological research method examines the text in all aspects of the human being in the field of activity – historical, cultural, psychological, social, and brings to the fore the influence of the human being on the environment and the environment on the human being. The poem “Azer”, which is an original text in terms of its form and content, reveals a philosophical-didactic approach to the question of human and his existence, the most diverse situations in which the human race falls, and challenges anthropological analysis. In the poem, it is revealed that the essence of human behavior has a dual nature, concepts have a relative rather than absolute nature. In the article, the position of a person in society, the socio-historical basis of his emergence as an image, and accordingly, what changes this text leads to in the life of the society, are analyzed from an anthropological point of view.

Keywords: anthropology, romanticism, text, anthropocentrism, Azer

Article history: received – 16.11.2022; accepted – 20.11.2022

Giriş / Introduction

Ədəbiyyatşünaslıqda tədqiq metodları mətnə yanaşmanı, təhlilin aparılacağı istiqaməti müəyyənləşdirən amillərdəndir. Bir mətn müxtəlif metodların tətbiqi sayəsində tamamilə fərqli bucaqlardan şərh edilə bilər. Bu baxımdan tədqiq metodu müəllifin nəzərdə tutmadığı, bəlkə də daha sonrakı dövrün məhsulu olan konsepsiyaların, nəzəriyyələrin tətbiqinə şərait yaradaraq mətnə ən müxtəlif prizmalardan yanaşmağa imkan verir.

Geniş mənada insan haqqında elm olan antropologiyanın bütün bölmələrinin – fəlsəfi, sosial, fiziki, tibbi, mədəni antropologiyanın mərkəzində insan dayanır. İnsanı fiziki, mənəvi, sosial yön-

ləri ilə birgə təqdim edən bədii ədəbiyyat əsas mövzusu olan insanı ədəbi antropoloji kontekstdə öyrənməyə imkan verir. Ədəbiyyat araşdırmalarında antropoloji metod insanın mövcudluğunun, mahiyyətinin formalaşmasına təsir edən bütün istiqamətlərin – tarixi, mədəni, psixoloji, sosial amillərin, insan və mühit münasibətlərinin mətnə əksi, yaradıcılığa təsiri, müəllifin insan haqda düşüncələri problemlərini öyrənir.

Əsas hissə / *Main Part*

Bədii mətn real gerçəkliyə alternativ olan bədii gerçəklik formalaşdırsa da, insan bədii gerçəklik kontekstində öz real hissləri, düşüncələri və davranışları ilə mövcuddur. Xüsusilə, romantizm ədəbi-bədii cərəyanının insan hiss və yaşantılarını önə çəkməsi və insanı bütün tarixi hadisə və fəlsəfi konsepsiyaların mərkəzinə qoyması sanki antroposentrizm ideyasına qayıdışı möhkəmləndirdi.

Romantizm ədəbi cərəyanının qüdrətli nümayəndələrindən olan Hüseyn Cavid əsərlərində insanı tək-cə obraz kimi yox, fəlsəfi bir konsepsiya kimi təqdim edir. Forma və məzmununa görə orijinal bir mətn olan “Azər” poeması insan və onun mövcudluğu məsələsi, bəşər övladının düşüncüyü ən müxtəlif situasiyalara fəlsəfi-didaktik yanaşmanı ortaya qoyur. “Hüseyn Cavid Azəri müxtəlif hadisələrlə və şəxslərlə qarşılaşdırır, bütün bunların fonunda müəllif özünün konseptual düşüncələrini... dilə gətirir”, – deyən Hüseyn Həşimli müəllifin Azərin dili ilə öz dünyaya baxış tərzini, insan fəlsəfəsini oxuculara çatdırdığını yazır [3]. Təbii ki, burada Cavidin Berlinə səfəri zamanı qarşılaşdığı real həyat hadisələrini poemaya daxil etdiyini, avtobiografik məqamların bədii-poetik dillə çatdırılması faktını da unutmamaq olmaz.

Antropologiya və ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi bir sıra tədqiqatların predmeti olmuşdur. “Ədəbiyyatın ənənələr, rituallar, mədəni faktlara təsiri” [5] və əksinə – mədəni faktların ədəbiyyatın formalaşma prosesinə təsirinin öyrənilməsi ədəbi antropologiya sahəsinin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Hər bir mətnə antropoloji istiqamətdən yanaşılarda iki məqam önə çəkilə bilər: mətnin antropoloji dəyəri və antropoloji motivlərin mətnə əksi. “Azər” poeması da antropoloji dəyəri – cəmiyyətdə, düşüncə və təfəkkür tariximizdə oynadığı rol və poemada əks edilən antropoloji qatlar baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Amma bu iki məqamı bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək mümkün deyil. Mətnə geniş mənada insanın hansı məqamda olması, onun bir obraz kimi meydana çıxmasının ictimai-tarixi əsasları və müvafiq olaraq bu mətnin cəmiyyətin həyatında hansı dəyişikliklərə gətirib çıxartması mətnin antropoloji aspektdən təhlilinə şərait yaradır. Bu baxımdan mətnə müşahidə edilən etnik, psixoloji, ictimai qatlar poemanın istər yarandığı, istərsə də özündən sonrakı dövrlər üçün aktuallığını əsaslandırır.

Poemada insanın, azadlıq, sərbəstlik, öyrənmə-təlim və s. ehtiyacları fəlsəfi, tarixi və psixoloji aspektdən təqdim edilir. Məsələn, inqilab həm sosial siniflərin yerdəyişməsinə gətirib çıxaran, həm də insan psixologiyasının, xarakterinin ən müxtəlif tərəflərini üzə çıxarmağa qadir bir proses kimi təsvir olunur.

Cavid insanın keçmişin əsarətindən qurtulmasında, cəhalətdən xilas olmasında çıxış yolu kimi inqilabı, yeniləşməni görür. Lakin inqilab, yenilik həvəsi Cavidin yozumunda birtərəfli təqdim olunmur. Bəşəriyyətin xilas yolunu inqilabda axtarmağa çalışan “Keçmişlərə, keçmişdəki adətlərə isyan”, – deyən müəllif inqilab nəticəsində amansız tale ilə qarşılaşan çoxsaylı insanları sabiq qraf qızının – rus gözəlinin simasında ümumiləşdirərək həyat yolunu kədərlə müşahidə edir. Əgər inqilab müəyyən təbəqələrə azadlığa çıxmağa imkan verirsə, digər təbəqənin çöküşünə, əxlaqi aşınmasına səbəb olur.

Cavid sosial sinifləşmənin müvəqqəti olduğu fikrini Almaniyada gördükləri nümunəsində verir: öncədən qraf, general kimi rütbələrin quruluş dəyişən kimi bir mənası qalmadığını, bütün imtiyazların itirildiyini insan taleləri fonunda təsvir edir. İnqilaba qarşı çıxan yüksək təbəqənin zəlif möhtac vəziyyətə düşməsinə yeniliyə qarşı müqavimətin əbəs olduğu düşüncəsi ilə əlaqələndirir.

İnsanın ali xüsusiyyətlərindən sayılan humanizm prinsipinə də Azərin münasibəti fərqlidir. Azərin humanizmi – insanı bütün bəşərin mərkəzinə qoyması antroposentrizmdə də mövcuddur. Lakin müharibəyə münasibətində Azər humanizm prinsiplərindən imtina edir:

*Yeri gəldikdə sülh üçün çabala,
Öylə yer var ki, hərbi alqışla. [1, s.188]*

– deyərək hadisələrin axınından asılı olaraq müharibə, bəzən isə sülh tərəfdarı olur.

Maraqlıdır ki, Cavid özü “Müharibə və ədəbiyyat” (1915) məqaləsində də Tolstoy və Nitsşeni – Sülh (mərhəmət) və Müharibəni (amansızlıq) sanki qarşı-qarşıya qoymuş, çılpaq həqiqəti və mülayimliyi bir araya gətirərək ağılla hərəkət etməyi doğru yol kimi göstərmişdir [2]. “Azər” poeması da sanki bu məqalənin məntiqi davamı və yekunu kimi ortaya çıxaraq üsyan və barışı bir arada qovuşdurmağa çalışır. Problemin həlli yolu məhz cahillikdən xilas olaraq elm ardınca getməkdə görülür: bu məqamda romantizmin əsas prinsiplərindən biri olan yol göstərən müsbət qəhrəman obrazı məhz Azərdə öz həllini tapır. Əbəs yerə deyil ki, obrazın adı – Azər od, oda xidmət edən mələk mənasında işlənir və müəllif tərəfindən “atəşkədələr, fırtınalar yavrusu” kimi təqdim edilir. Yol göstərməyə, ətrafa işıq – elm saçmağa çalışan Azər qaranlığı – cahilliyi tənqid hədəfinə çevirir: cahilliyin, tənbelliyin doğurduğu süstlük, bədbinlik, Şərqi göz yaşları, daimi ağlağanlığı rədd edilir.

Bir-birinə əks qütblərdə yerləşən Şərq-Qərb istər təkəkkür, istərsə də davranış cəhətdən fərqlənir. Cavid coğrafi məkanın, bir dünyanın iki qütbünün insan psixikasında da iki qütb yaratması fikrinə toxunaraq məkanın təkəkkürə və müvafiq olaraq cəmiyyətin yaşayış tərzinə təsirini təsvir edir:

*“Şərq elləri irişilməz “xəyal” için yaşarkən,
Qərb aləmi az da olsa “həqiqət”dən xoşlanır.
Şərqi sönük duyğusunu afyon ruhu oqşarkən
Onlar yeni bir silah kəşfini səadət sanır” [1].*

Avropa – Qərb mədəniyyəti ilə Şərq mədəniyyətinin qarşılaşdırılmasından ortaya çıxan səhnə – eyni mahiyyətə malik olan davranışın – qadın alverinin müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli qarşılanması məsələsini ortaya qoyur. Qafqazda, Afrikada qadın alverinə kinayə edən, bunu dəhşətli fəlakət adlandıran Qərbdə bu fakt ən açıq şəkildə mövcuddur.

Qərbi müşahidə edən Azərin Şərqi qayıdışı “itmiş oğulun qayıdışı” motivini xatırladır. Daha gözəl, azad həyat üçün Qərbə üz tutan Azər azadlıq fəlsəfəsinin dayaqlarını gözlədiyi yerdə – Qərbdə tapa bilmir. Qərbin üzdən gözəl görünən həyatının məhz Şərqi müsibətləri üstündə qurulduğunu anlayaraq,

*“Çoq düşündüm bunu dəmindən bəri
Hər zevqi bir acı bəslər, düşünsən!
İştə Qərbin azğın səadətleri
Alır qida Şərqi fəlakətinədən...” [1, s.212]*

– misraları ilə Şərqi didərgin düşənlərin istismarı üzərində qurulan “parlaq” həyatın əsl simasını açmağa çalışır. Mütləq xoşbəxtliyə, mütləq azadlığa çatmağın mümkünsüzlüyü Şərq və Qərbin müqayisəsində açıq verilir. Cavid fəlsəfəsi də xoşbəxtliyi məkanla bağlamır, insanın daxili azadlığı, iradəsi nəticəsində xoşbəxtliyə çatmağın mümkünlüyünü təsdiq edir.

Öz vətəninə köçmək məcburiyyətində qalanlar – rus qızı, misirli qız zahirən uyğunlaşmış görünsələr də, qırılma vəziyyətində öz köklərinə bağlılıqlarını nümayiş etdirir, yeri gəldikcə azadlıq ideyası uğrunda canlarından belə keçirlər: ölkəsini əsarət altında saxlayan ingilislərə bəslədiyi nifrəti gizləyən və məqam düşüncə ondan intiqam alan misirli qız – Nil yavrusu azadlığın, hürriyyətin simvoluna çevrilir. İntiqamın məhz qadın əli ilə alınması müəllifin qadını əsl xilaskar kimi görməsi, bəşəriyyətin sağlam təməlinin qadından asılı olması ideyasından irəli gəlir.

Ədəbiyyatın antropoloji xarakteri insanın mahiyyətinin, ilkin təbiətinin üzə çıxdığı bir məkan olduğu faktından irəli gəlir [4, s.5], ifadəsinə əsaslanaraq poemada insan davranışlarının mahiyyəti, ikili təbiətə malik olması, anlayışların mütləq yox, nisbi mahiyyət daşdığı ortaya çıxır: mədəniyyətdə barbarlıq, sülhə müharibə toxumlarının olmasına dair ikili düşüncələr insanın fitrətən sahib olduğu instinkt və duyğular kimi Azərin davranışını müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir. Azərin nitqində əruz vəznə ilə heca vəzninin növbələşməsi də sanki obrazın mahiyyətindən doğur. Azərin ikili mövqeyi – həyatın ən sərt və mülayim tərəflərini müxtəlif məqamlardan asılı olaraq tənqid və ya təqdir etməsi sanki obrazın nitqinə də təsir etmişdir.

Azərin davranış etiketləri poemanın ilk hissələrində üzə çıxır: kitabını itirən qızın ağlamasına dözməyərək ona pul verib təhsil arıyca göndərsə, dilənçilik edən sağlam uşağa sərt davranaraq rədd edir:

*Bir tokat var doyurur ac qarını
Mərhəmət var ki, zəhərlər yarını. [1, s.179]*

Süni şəkillər çəkən rəssama münasibətində də kobud davranan Azər bu məqamda Cabbarlının Oqtay Eloğlusunu xatırladır: yalnız həqiqətin, mütləq azadlığın insana bəxş edə biləcəyi “hürr” sənətin bəşəriyyətə bir fayda verə biləcəyini söyləyir.

Ümumiyyətlə, insan təbiətinə xas üsyankarlıq poema boyu izlənilir və demək olar ki, məhz üsyan “Azər” poemasının əsas motivinə çevrilir: sülhə (“Əskərlər təlim edərkən”), Qərbin ədalətsizliyinə (“Azad əsirlər”), istismara (“Kömür mədəninə”, “Nil yavrusu”), cəhalətə (“Məsciddə”), hərəkətsizliyə (“Şərqə doğru”), Şərqi ağlağanlığına (“Kor neyzən”), sosial bərabərsizliyə (“Yurdsuz cocuqlar”, “Vəhşi qadın”), süni bər-bəzəyə (“Bayramdı”), qadın istismarına (“Gəlin köçərkən”, “İnqilab xırsızı”) qarşı üsyan poemanın ayrı-ayrı hissələrində qabarıq təsvir edilir. Və təsadüfi deyil ki, bu üsyankarlıq poemanın sonunda himnə çevrilir, poema məhz “İsyan” hissəsi ilə başa çatır. Müəllif yekun olaraq bildirir ki, simvolik olaraq çadranı atmaqla sima pərdədən xilas olsa da, beyinlər hələ də pərdəlidir: bu pərdə yalnız elm, əql, zəka gücünə qalxa bilər.

Nəticə / Conclusion

Hüseyn Cavidin “Azər” poeması istər bədii, fəlsəfi, istərsə də ictimai yükünə görə əvəzsiz bir əsərdir. Etnik mədəniyyətdən gələn xüsusiyyətlərin bəşəri xarakter alaraq fəlsəfi mahiyyətə yüksəlməsi bu poemada öz yüksək poetik həllini taparaq mətnin antropoloji istiqamətdən təhlilinə geniş imkan yaratmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Hüseyn, C. Əsərləri. [5 cildə], c.1. – Bakı: Elm, 2006.
2. Hüseyn, C. Müharibə və ədəbiyyat/ Ədəbiyyat qəzeti [Elektron resurs] <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/9567-muharibe-ve-edebiyat>
3. Hüseyn, H. Hüseyn Cavidin hikmət xəzinəsindən: düşünən və düşündürən “Azər” [Elektron resurs] <http://85.132.16.133/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/17082-huseyn-dzavidin-hikmaet-khaezinaesindaen-dushunaen-vae-dushunduraen-azaer.html>
4. Michal Pawel Markowski. Anthropology and Literature/ Special Issue – English Edition – 2012, [Electronic resource] https://rcin.org.pl/Content/52175/PDF/WA248_71365_P-I-2524_markow-anthropolo.pdf
5. Mairead, N.C. Literary anthropology: The Sub-disciplinary Context. Anthropological Journal of European Cultures. 25(1):1-8, – 2016 [Electronic resource] https://www.researchgate.net/publication/303357777_Literary_Anthropology_The_Sub-disciplinary_Context

Поэма Гусейна Джавида «Азер» в антропологическом аспекте

Шахана Алиева

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: shahane89@gmail.com

Резюме. Антропологический метод исследования рассматривает текст во всех аспектах бытия человека в сфере деятельности – исторической, культурной, психологической, социальной, и выдвигает на первый план влияние человека на среду и среды на человека. Поэма «Азер», являющееся оригинальным по форме и содержанию текста, раскрывает философско-дидактический подход к вопросу о человеке и его существовании в самых разнообразных ситуациях, в которые попадает род человеческий, и легко поддается антропологическому анализу. В поэме раскрывается, что сущность человеческого поведения имеет двойственную природу, понятия имеют относительный, а не абсолютный характер. В статье с антропологической точки зрения анализируются положение человека в обществе, социально-историческая основа его возникновения как образа и, соответственно, к каким изменениям приводит этот текст в жизни общества.

Ключевые слова: антропология, романтизм, текст, антропоцентризм, Азер